

# İSLÂMDA BAŞLICA TARİHÇİLER VE ESERLERİ (\*)

R. A. NICHOLSON(\*\*)

Çev. Prof. Dr. Süleyman TÜLÜCÜ

Atatürk Üniv. İlâhiyat Fak. Öğretim Üyesi

**T**arihin esasları, 1) İslâm öncesi an'anelerinde ve 2) Hz. Peygamber'in **Hâdis**'inde bulunur, fakat fikir veya geniş ölçüde tarihî tertip, muhtemelen, İbnü'l-Mukaffa'nın, M. VIII. asırda **Siyerü Mülûki'l-'Acem** (İran Hükümdarları Tarihi) adı altında Arapçaya tercüme ettiği, Pehlevî dilindeki **Hudây-nâme** (Hükümdarlar Kitabı) gibi Farsça örnekler vasıtasıyla Araplar'a ilham edilmişti.

İlk başta, Hişâm İbnü'l-Kelbî (öl. M. 819) ve babası Muhammed, titiz ve güvenilir tarihçiler olarak özellikle zikredilmeğe değer.

## Hz. Peygamber ve Ashâbı İle İlgili Tarihler

Hz. Peygamber'le ilgili tarihî an'aneler, ilk tarihlerde yazıya geçirilmişti.<sup>(1)</sup> İlk defa Hz. Peygamber'in hayat hikâyesi (**Sîretü Resûli'llâh**), Mansûr devrinde vefat

(\*) Bu yazı, R. A. Nicholson'ın **A Literary History of the Arabs** (Cambridge 1969, s. 348-356) adlı eserinden tercüme edilmiştir. Yazının sonuna, faydalı olacağı düşüncesiyle tarafımızdan bir "Seçilmiş Bibliyografya" ilâve edilmiştir.

(\*\*) R. A. Nicholson (1868-1945): Arap Edebiyatı Tarihi, Tasavvuf, özellikle, Mevlâna ile ilgili çalışmaları ile tanınmış bir İngiliz müsteşrikidir. Geniş bilgi için bk. Necîb el-'Akîfî, **el-Müsteşrikûn**, Kahire 1965, II, 525-527; H. Eren, "Nicholson", **Türk Ansiklopedisi**, Ankara 1977, XXV, 247-248; ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, nşr. Züheyr Fethullâh, Beyrut 1989, III, 39.

(1) Bk. R.A. Nicholson, **a.g.e.**, s. 247.

etmiş olan (M. 768) İbn İshâk tarafından telif edilmiş ve sadece bu eser İbn Hişâm (öl. M. 834) tarafından meydana getirilen sahih metinle (recension) bize kadar gelmiştir. Bu eser de el-Vâkıdî (öl. M. 823) ve İbn Sa'd (öl. M. 845)'in eserleri gibi ilgi gördü.

'Abbâsî devrinin diğer meşhur tarihçileri şunlardır:

### Belâzürî

Bir İranlı olan Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî (öl. M. 892), ilk İslâmî fetihlere dair **Kitâbü Fütûhi'l-Büldân** adlı eserini yazdı. Bu eser De Goeje tarafından neşredilmiştir (Leyden 1863-1866). Soyla ilgili esaslara dayanan **Kitâbü Ensâbi'l-Eşrâf** (Soyluların Nesepleri Kitabı) adı ile kaleme aldığı muazzam tarihinin halen elde iki cildi mevcuttur.<sup>(2)</sup>

### Dîneverî

Ebû Hanîfe Ahmed ed-Dîneverî (öl. M. 895) de İranlı bir soydandı. **Kitâbü'l-Ahbâri't-Tivâl** (Uzun Haberler Kitabı)'ı, İran'ın millî menkabelerini geniş bir şekilde ele alır ve baştan başa İran nokta-i nazarı ile yazılmıştır.

### Ya'kûbî

Dîneverî'nin muasırı İbn Vâzih el-Ya'kûbî, genel tarihin mükemmel bir hulâsasını meydana getirdi. Bir Ehl-i Beyt taraftarı olan müellifi eski ve bozulmamış Şî'î an'anesini muhafaza ettiği için, bu eser özel bir değer taşır. Ya'kûbî'nin eseri, Prof. Houtsma tarafından iki cilt halinde neşredilmiştir (Leyden 1883).

De Goeje ve diğer Avrupalı âlimler tarafından neşredilen (Leyden 1879-1898) Taberî'nin Tarihi ve Pavet de Courteille ve Barbier de Meynard'ın Fransızca tercümesi ile beraber yayınladıkları (Paris 1861-1877), Mes'ûdî'nin **Mürûcü'z-Zeheb** (Altın Çayırılar<sup>(3)</sup>)'i, bu kitabımızın önceki sayfalarında sık sık zikredildiler. Taberî ve Mes'ûdî, Müslüman Doğu'nun yalnız iki büyük tarihçisi değil, fakat aynı zamanda Arap edebiyatının bu branşına kendilerini tamamen adanmış olanların (belki İbn-i Haldun'dan sonra en) önde gelen simalar oldukları için bu iki müellif hakkında okuyucuya daha tafsilâtli bilgi vermek istiyoruz.

### Taberî

Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (M. 838-923), M. 838-839'da Hazar Denizi'nin güney kıyısı boyunca uzayan, dağlık bir vilâyet olan, Taberistân'da Âmul'da dünyaya geldi; bundan ötürü, oraya nisbetle, genellikle Taberî adı ile tanınmıştır.<sup>(4)</sup> Bu devirde Irak, İslâm kültürünün başlıca merkezi idi. Bu sebeple bir şair şöyle demektedir:

(2) Bunlardan biri, tüm eserin 11. kısmı, Ahlwardt tarafından yayımlandı: **Anonyme Arabische Chronik** (Greifswald 1883). O, Emevî Halifesi 'Abdül-Melik devri (M. 685-705) ile ilgili bölümü ihtiva eder.

(3) Fransızca adı **Les Prairies d'Or**'dur. Brockelmann, kısa **Geschichte der Arabischen Litteratur** (Leipzig 1901)'ünde, **Mürûcü'z-Zeheb**'in doğru tercümesinin "Goldwäschen" olduğunu belirtir.

(4) Taberî ve eseri hakkında, De Goeje'nin Leyden baskısına yazdığı Girişe (Açıklamalı Sözlüğü ihtiva eden zeyil cildinde basıldı.) ve onun **Encyclopaedia Britannica**'daki Taberî ve ilk Arap Tarihçilerine dair mükemmel makalesine başvurmalıdır.

*“Üzerinde kâtiplik şerefi âşikâr olan bir adam görüyorum,  
O, Irak’ın parlak kültürünü teşhir eden biridir.”<sup>(5)</sup>*

Genç Taberî, tahsilini tamamlamak için buraya geldi. Rey yoluyla Bağdad’a gitti, diğer komşu şehirleri ziyaret etti ve seyahatini Suriye ve Mısır’a kadar uzattı. Babası ona bir yıllık tahsisat gönderdiği halde, bu, her zaman tam vaktinde ulaşmadı ve bir vesile ile, gömleğinin kollarını satarak ekmek temin ettiğini bizzat kendisi anlatır. Bereket versin ki, Bağdad’da Mütevekkil’in Veziri ‘Ubeydullâh b. Yahyâ’ya takdim edildi ve o, kendisini oğlu için mürebbi olarak vazifelendirdi. Bu vazifede ne kadar süre kaldığı belli değildir, lâkin hâmisî görevden alındığı zaman, sadece 23 yaşında idi. 15 sene sonra, onu bir kere de, Kahire’de (M. 876-877) parasız görüyoruz. Bununla beraber, hemen Bağdad’a döndü, ömrünün geriye kalan kısmını orada öğretmek ve yazarak geçirdi. Mütevazı, özverili, sade tabiatıyla, hemen hemen insanüstü bir gayretle, ansiklopedik bilgisini yaydı. Kırk senede her gün kırk yaprak yazdığı rivayet edilir. Büyük eserleri, **Tarîhu’r-Rüsûl ve’l-Mülûk** (Peygamberler ve Hükümdarlar Tarihi) ve **Tefsîr** (Kur’ân Tefsiri)’dir. Şimdiki haliyle bile her ikisi de son derece hacimli kitaplardır, ancak öyle anlaşılıyor ki, muhtemelen, başlangıçta her ikisi de bir hayli geniş ölçüde tertip edilmişti ve umumun yararlanması için, müellif tarafından kısaltılmıştı. Rivayet edildiğine göre, öğrencileri, kendisi ile ilk telifleri (editions) okumayı kesinlikle reddettiler, bunun üzerine o “Öğrenme aşkı ölmüştür!” diye bağırdı. Taberî’nin Tarihi, Hilkatten H. 302 = M. 915 senesine kadar, “ayrıntılarının tamlığı, doğruluğu ile temayüz etmiştir ve müellifinin gerçekten fevkalâde bilgisi (eserin) her tarafında görülür ve bu, Tarihi, İslâmı öğrenen için olduğu kadar tarihçi için de kıymetli geniş bir bilgi hazinesi haline getirir.”<sup>(6)</sup> O, tarihî sıraya göre tertip edilmiştir, olaylar, vuku buldukları Hicrî tarih senesine göre düzenlenmiştir. Bundan başka, gayet ilgi çekici bir şekle sahiptir. “Her önemli olay, eğer kabilse, bir şahit veya muasır (kimse) vasıtasıyla nakledilir, onların rivayeti, müellife kadar, bir nakledenler zinciri ile gelmiştir. Şayet o, herhangi bir olaya dair, muhtelif nakledenler zinciri ile, yaklaşık olarak önemli değişikliklerle, birden fazla rivayet elde etmişse, onların hepsini okuyucuya **etrafıca (in extenso)** nakleder. Böylece, daha fazla nokta-i nazardan olaylar üzerinde düşünmemiz ve onlar hakkında inandırıcı ve açık bir fikir edinmemiz mümkün olur.”<sup>(7)</sup> Modern fikirlere göre, Taberî’nin derlemesi, eleştirel ve devamlı bir anlatım terkibine girişmeden yan yana yerleştirilmiş orijinal belgelerin paha biçilmez bir toplamı olarak o kadar çok değerli bir tarih değildir. İlk bakışta bir kimse, ancak bir orman görebilir, fakat daha yakın bir inceleme ile, esas özellikler, bütün(ün)e tazelik ve hayat veren birçok önemsiz noktaların arasından belirgin (bir) kabartma halinde, yavaş yavaş görünür ve göze çarparlar. Taberî, ileri ge-

(5) Ebü’l-Mehâsin [İbn Tagrîbirdî], nşr. Juynboll, [Leyden 1852], I, 608.

(6) *Selection from the Annals of Tabari*, nşr. M.J. de Gorge (Leyden 1902), s. XI.

(7) De Goeje’nin Taberî’ye Girişi, s. XXVII.

len tarihçilerin ortak kaderine katlandı. Onun eseri, kısaltılmış ve herkesin anlayabileceği bir şekle konmuştur, **isnâdlar**, yani güvenilir raviler silsilesi lağvedilmiş ve muhtelif muvazi nakiller, sonraki müellifler tarafından tek bir rivayet halinde birleştirilmiştir.<sup>(8)</sup> Taberî Tarihinin, müellifin elinden çıktığı şekilde, herhangi bir yerde hiçbir tam nüshası mevcut değildir, fakat birçok eksik ciltler dünyanın çeşitli yerlerinde muhafaza edilmiştir. Leyden baskısı, bu dağınık elyazmalarına dayanır; bereket versin ki, bu baskı, çok ciddi olmayan bazı eksiklikler hariç, tüm eseri kapsar.

### Mes'ûdî

Bağdatlı olan 'Alî b. Huseyn (öl. M. 956), Hz. Peygamber'in Ashâbından 'Abdulâh b. Mes'ûd'un soyundan geldiği için Mes'ûdî adını almıştı. Onun ciltler dolusu eserlerinden ancak cüzi bir kısmına sahip olmamıza rağmen, sadece kitaplardan değil, fakat aynı zamanda, hemen hemen Asya'nın her tarafına (yaptığı) uzun seyahatten topladığı engin ve çeşit çeşit bilgiden daha iyi bir kanıt istenemez. Diğer yerler arasında, Ermenistan, Hindistan, Seylan, Zengibar ve Madagaskar'ı ziyaret etti ve onun, gemi ile hem Çin sularında hem de Hazar Denizi'nde seyahat ettiği anlaşılmaktadır. O, şöyle der: "Benim seyahatim, güneşin seyahatine benzer ve şairin şu beyitleri bana uygulanabilir":

*"Adımlarımızı her farklı ülkeye doğru çeviririz,  
Şimdi Uzak Doğu'ya, sonra bir kere de Batı'ya;  
Tıpkı ilerlemekten geri durmayan güneş gibi  
Hiçbir insanın keşfetmeye cesaret edemediği uzak bölgelere."*<sup>(9)</sup>

Hayatının son yıllarını, büyük tarihî eserini<sup>(10)</sup> -ki **Mürûcü'z-Zeheb** onun bir hulasasıdır- toplayarak, özellikle Suriye ve Mısır'da -çünkü hiçbir belirli ikametgâhı yoktu- geçirdi. Onu yazmaya sevk eden âmillere gelince, Mes'ûdî, örnek âlimleri ve bilgeleri takip etmeyi ve arkasında övülmeye değer bir yadigâr ve ölmez bir âbide bırakmayı arzu ettiğini ifade eder. Seleflerinden daha geniş görüşlü olduğunu iddia eder. "Cesaretini ve vatanını hiçbir zaman terk etmeyen, fakat dünyanın, kendisinin yaşadığı bölgesinin tarihine dair edinebildiği bilgi ile yetinen kimse, hayatını seyahatle geçiren, günlerini hareketli dolaşma ile harcayan ve onun gizli hazinesinden görülmemiş ve kıymetli bilginin her çeşidini ileriye çıkaran bir kimse ile aynı seviyede değildir."<sup>(11)</sup>

(8) Sâmanîler'den Mansûr I'nın Veziri el-Bel'amî, M. 963 yılında Taberî Tarihini muhtasar olarak Farsçaya tercüme etmiş ve bu tercüme, Dubeux ve Zotenberg tarafından Fransızcaya çevrilerek yayımlanmıştır (Paris 1867-1874).

(9) **Mürûcü'z-Zeheb**, nşr. Barbier de Meynard, I, 5 v. dd.

(10) **Ahbârü'z-Zamân** -40 cilt halinde- (tek cildi hâlâ Viyana'da mevcuttur) ve **el-Kitâbü'l-Evsat**.

(11) **Mürûcü'z-Zeheb**, I, 9 v. dd.

### Mürûcü'z-Zeheb

Mes'ûdî, "Araplar'ın Herodot'u" ismini almıştı ve bu benzetme haksız değildir.<sup>(12)</sup> Onun eseri, onu Yunan tarihçisinden ayıran artistik bütünlükten yoksun olmakla birlikte, aynı istekli soruşturma ruhunu, aynı açık fikirliliği ve işittiği veya gördüğü bütün olağanüstü şeyleri lehte ya da aleyhte etki altında kalmadan kaydetme eğilimini, aynı olgun tecrübeyi ve geçmişe olduğu gibi bugüne aynı geniş bakışı gösterir. O, açıkça ifade ettiği gibi, Hilkatle başlayan ve M. 947 yılında, Mutî'in Hilâfetine kadar devam eden genel bir tarihtir, fakat hiçbir tasvir, münakaşa edilen geniş mevzular silsilesini ve yeri geldikçe, müellifin, kendileriyle okuyucularını sevindirdiği veya kızdırdığı sayısız konu dışı sözleri gizleyemez.<sup>(13)</sup> Böylece, rasgele birkaç örnek seçersek, med ve cezir olayı hakkında bir inceleme (Mürûcü'z-Zeheb, I, 244); tinnîn, yani denizyılanı (a.e., I, 267); Basra Körfezi'nde inci avcılığı (a.e., I, 328) ve gergedanlarla (a.e., I, 385) ilgili bir açıklama buluruz. Mes'ûdî, zeki bir öğrenci ve dinî inançlar münekkidi idi, bu konuda çeşitli kitaplar yazdı.<sup>(14)</sup> Mürûcü'z-Zeheb, İslâm mezheplerine ve keza Zerdüştîler ve Sâbiîler'e dair birçok kıymetli ayrıntılı bilgiler verir. Özellikle, Mısır valisi (M. 868-877) Ahmed b. Tûlûn ile yaşlı bir Kıbtî arasında vuku bulan bir görüşmeye dair enteresan bir haber vardır; Kıbtî, Nil'in kaynağı ve Piramidlerin inşası ile ilgili görüşlerini verdikten sonra, açık hataları ve çelişkileri sebebiyle inancını (Hristiyanlığı) savunmuştu; bunlara rağmen, onun doğruluğuna kesin delil olarak da, birçok millet ve hükümdarların onu kabul etmelerini göstermişti.<sup>(15)</sup> Mes'ûdî'nin Halifelerle ilgili açıklamaları, özellikle bol olan karakteristik anekdotlar dolayısıyla dikkat çekicidir. Metodik bir anlatımı birleştirme yerine, sosyal hayatın ve edebî tarihin genel meseleleri ve özel türleriyle ilgili parlak fakat düzensiz kısa hikâyeler (i kolaylıkla) yazıveriyordu. Ancak yeri göz önünde tutma, Suetonius,<sup>(16)</sup> daki kadar canlı ve güzel olan birçok sayfa ile bu cilt hakkında geniş bilgi vermemi önledi. Onun son eseri, **Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf** (Uyarma ve Düzeltilme Kitabı)<sup>(17)</sup>, önceki teliflerinde daha az incelenen sahanın genel bir tetkikini yapmaya ve ayrıca, ihtiyaç hasıl olduğu zaman onları tamamlamaya tahsis edilmişti.

(12) Bir rastlantı olarak kaydedilebilir ki İbn Haldûn, Mes'ûdî'yi "imâmen li'l-mü'errihîn" (bütün tarihçilerin İmamı) diye isimlendirir, bu, -her ne kadar tamamen uygun olamasa da- "Tarihin Babası" ifadesi ile benzerlik gösterir.

(13) Mes'ûdî, **et-Tenbîh ve'l-İşrâf** (nşr. De Goeje, s. 2. v.dd.)'in Mukaddimesinde tarihî ve dinî eserlerinin muhtevalarının bir özetini verir. Bu parçanın De Sacy tarafından yapılan bir tercümesi, Barbier de Meynard'ın Mürûcü'z-Zeheb (IX, 302 v. dd.) neşrinde bulunmaktadır.

(14) Bk. Mürûcü'z-Zeheb, I, Zeheb, I, 201 ve III, 268.

(15) A.e., II, 372 v.dd.

(16) M. S. 70-160 yılları arasında yaşamış Romalı tarihçi (Çeviren).

(17) De Sacy, kitabın adını "Le Livre de l'Indication et de l'Admonition ou l'Indicateur et le Moniteur" olarak çevirir; ayrıca bk. Metnin De Goeje neşri (Leyden 1894), s. XXVII.

## İkinci Derecede Tarihçiler

[Şimdi de], bazı örneklerle, bu devrin ikinci derecede tarihçileri ve biyografi yazarları üzerinde duralım: ‘Utbî (öl. M. 1036)’nin **Kitâbü’l-Yemînî**’si, Gazneli Sultan Mahmûd’un parlak saltanat dönemini medheder; Bağdat şehrindeki seçkin insanların tarihini yazan Hatîb-i Bağdâdî (öl. M. 1071); Sultan Salâhaddîn’in biyografisini kaleme alan ‘Imâdü’d-Dîn Isfahânî (öl. M. 1201); Yukarı Mısır’da Kıft (Coptos)’da doğmuş olan İbnü’l-Kıftî (öl. M. 1248)’nin filozof ve fen adamlarının hayatları ile ilgili kitabı, **Ta’rîhu’l-Hukemâ** isimli muhtasarla ancak bize ulaşabilmiştir; hemen hemen edebiyatın her branşında verimli bir müellif olan İbnü’l-Cevzî (öl. M. 1200) ve genellikle Sıbt İbnü’l-Cevzî diye isimlendirilen, **Mir’âtü’z-Zamân** (Zamanın Aynası)’ın müellifi, onun torunu Yûsuf (öl. M. 1257); İbn Ebî Usaybi’a (öl. M. 1270)’nın hekimlerin hayatları ile ilgili **‘Uyûnü’l-Enbâ**’sı, A. Müller tarafından 1884’de neşredilmiştir; ve Hristiyan Jirjis (George) el-Mekîn (öl. M. 1273), umumî tarihlerden toplayarak **Mecmû’u’l-Mübârek** adlı bir eser yazmıştır; bu eserin ikinci kısmı, Hz. Muhammed’den ‘Abbâsî hanedanının sonuna kadar olup, 1625’de Erpenius tarafından Latinceye tercüme edilmiştir.

## İbnü’l-Esîr

Kısaca söylemek gerekirse, ‘İzzü’d-Dîn İbnü’l-Esîr (Öl. M. 1234)’e özel bir yer vermek gerekir. Mezopotamya’da Musul’da yetişti ve Bağdat, Kudüs ve Suriye’de öğrenimini tamamladıktan sonra tekrar memleketine döndü. Kendini okumaya ve eser telif etmeye vakfetti. Onu bizzat tanıyan İbn Hallikân, hem bir insan hem bir âlim olarak ondan sitayişle bahseder. “En eski devirlerden Hicretin 628 (M. 1230-1231) senesine kadar dünya tarihini ihtiva eden, büyük eseri, **el-Kâmil**<sup>(18)</sup>, türünün en iyi ürünlerinden biri olarak şöhret kazanır.”<sup>(19)</sup> H. 302 yılına kadar müellif, fırsat düştükçe diğer kaynaklardan ilâvelerle, sırf Taberî Tarihini kısalttı. Birinci ciltte o, Taberî’nin halihazırdaki metninde bulunmayan İslâmdan önceki savaşlar (**Eyyâmü’l-‘Arab**) hakkında uzun bilgiler verir; fakat, Profesör Bevan’dan öğrendiğine göre, De Goeje, bu bölümün Taberî’nin orijinal müsveddesine dahil edildiğini ve sonradan çıkarıldığını düşünür. İbnü’l-Esîr, Hadîs ilminde son derece bilgi sahibi idi ve onun **Üsdü’l-Gâbe** (Orman Aslanları)’si, Hz. Peygamber’in Ashâbından 7.500’ünün biyografilerini ihtiva eder.

(18) Tam ismi **Kitâbü’l-Kâmil fi’t-Târîh**, yani “Mükemmel Tarih Kitabı”dır. Tornberg tarafından 14 cilt halinde neşredildi (Leyden 1851-1876).

(19) İbn Hallikân, trc. De Slane, II 289.

## İSLÂMDA TARİH VE TARİHÇİLER ÜZERİNE SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA

- el-'Azzâvî, 'Abbâs, *et-Ta'rîf bi'l-Mü'errhîn*, Bağdat 1957.
- Barthold, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, başlangıç, izah ve düzeltmeler: M. Fuad Köprülü, 3. basım, Ankara 1973, s. 151-154.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, I-II, Leiden 1943-1949; *Supplementband*, I-III. Leiden 1937-1942.
- Corcî Zeydân, *Târîhu Âdâbî'l-Lugati'l-'Arabiyye*, Beyrut 1983, II, 453-459, 460-509, 623-635; III, 63-87, 156-227, 306-343.
- Çağatay, Neşet, *Başlangıçtan Abbâsîlere Kadar (Dînî- İctimâî-İktisâdî-Siyâsî Açıdan) İslâm Tarihi*, Ankara 1993, s. 5-24.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul 1986, I, 70-149.
- Dunlop, D.M., *Arab Civilization to A.D. 1500*, London 1971, s. 70-149.
- Fayda, Mustafa, *Siyer Sahasındaki İlk Telif Çalışmaları, Uluslararası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu*, 16-18 Eylül 1985 (Tebliğ ve Müzakereler), İzmir 1985, s. 357-367.
- Gibb, H.A.R., "Tarih", *İslâm Ansiklopedisi*, XI, 782-799.
- Goldziher, Ignace, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Azmi Yüksel-Rahmi Er, Ankara 1993, s. 134-143.
- (Günaltay), M. Şemseddin, *İslâmda Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1339-1342; Türkçe trc.: *İslâm Tarihinin Kaynakları (Tarih ve Müverrihler)*, haz. Yüksel Kanar, İstanbul 1991.
- Hitti, Philip K., *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1980, II, 592-601.
- Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, Ankara 1991.
- ....., *İslâm Tarihi*, Ankara 1991, s. 1-44.
- Huart, Cl., *Arab ve İslâm Edebiyatı*, çev. Cemal Sezgin, Ankara 1971, s. 174-216.
- İslâm Ansiklopedisi*, I-XIII, İstanbul 1940-1988, "ilgili maddeler".
- Kafesoğlu, İbrahim, *Ortaçağın Türk Asıllı Tarihçileri*, I-II, *Türk Kültürü Araştırmaları*, I (1964), s. 54-58; II (1964), s. 191-196.
- Keskioğlu, Osman, *Müslümanların İlim ve Medeniyete Hizmetleri*, Ankara 1987, s. 97-101.
- ....., *İslâmda Eğitim ve Öğretim*, Ankara 1987, s. 69-73.
- Kureşî, İ.H., "Historiografi", çev. M. Lütfullah Karaman, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, editör: M.M. Şerif, İstanbul 1991, III, 417-445..

- Mahmud Es'ad, **İslâm Tarihi, Tarih-i Dîn-i İslâm**, sad. Ahmed Lütfi Kazancı-Osman Kazancı, İstanbul 1983, s. 15-25.
- Margoliouth, D.S., **Lectures on Arabic Historians**, Calcutta 1930.
- Nicholson, R.A., **A Literary History of the Arabs**, Cambridge 1969, s. 348-364.
- Rosenthal, F., **A History of Muslim Historiography**, Leiden 1952.
- Sauvaget, J., **Historiens Arabes**, Paris 1946.
- Savaş, Rıza, **Siyer ve Kaynakları (Ders Notları)**, İzmir 1995.
- Serkîs, Yûsuf Elyân, **Mu'cemü'l-Matbû'âtî'l-'Arabiyye ve'l-Mu'arrebî, I-II**, Kahire 1928-1930.
- Sırma, İhsan Süreyya, **İslâm ve Tarih**, İstanbul 1984.
- Syed Ameer Ali, **A Short History of the Saracens**, London 1927, s. 464-465.
- Togan, A. Zeki Velidî, **Tarihte Usûl**, 2. baskı, İstanbul 1969.
- Tülücü, Süleyman, **Büyük İslâm Tarihçileri ve Eserleri, Diyanet Dergisi**, c. XX, sayı 3 (Temmuz-Ağustos-Eylül 1984), s. 35-42.
- Uçar, Şahin, **Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi**, İstanbul 1990, s. 9-15.
- Üçok, Bahriye, **İslâm Tarihi, Emevîlere-Abbâsiler**, 2. baskı, İstanbul 1983, s. 174-185.
- Yıldız, Hakkı Dursun, **İslâmiyet ve Türkler**, İstanbul 1976, s. XVII-XXII.
- Yurdaydın, Hüseyin G., **İslâm Tarihi Dersleri**, Ankara 1971, s. 1-13.
- ez-Ziriklî, Hayrüddîn, **el-A'lâm**, nşr. Züheyr Fethullâh, I-VIII, Beyrut 1989.

